

Dr. Katja Hrobat Virloget

Izr. prof. Univerza na Primorskem Fakulteta za humanistične študije

PASTI ETNOGRAFSKEGA RAZISKOVANJA IN PRIMERJAVA GRADIVA STAROVERCEV

Uredniški povzetek po videozapisu predavanja

Avtorica se uvodoma vpraša, zakaj se pričevanja o starovercih pojavijo šele zdaj oziroma, zakaj etnologi niso do znanja in informacij o staroverstvu prišli že prej. Kaj so razlogi, da za to raziskovalno področje očitno ni bilo pravega interesa. Kot možen odgovor ponudi obstoj številnih drugih, bolj trendnih oziroma modernih tem, kot so identitete in migracije, pri čemer ljudske tradicije v daljšem obdobju niso bile med priljubljenimi. Sklicujoč se na Ullricha Kockela in Michela Foucaulta avtorica zatrjuje, da je v stroki »vse, kar je povezano z ljudskim v zadnjih desetletjih izvrženo iz raziskav (migracije, urbani problemi, identitete), vsaka raziskava pa mora ustrezati trenutnemu znanstvenemu diskurzu, drugače ni sprejeta kot znanost«. Etnologi so sicer zbirali podatke o predkrščanskih tradicijah, vendar se niso osredotočali le na eno območje oziroma niso odkrili vezi med predkrščanskimi tradicijami in neko posebno skupnostjo. Recentni pričevalci o staroverstvu, posebej Čok in Medvešček, so pokazali na pomen metode opazovanje od znotraj, torej »insiderske« metode raziskovanja, ki so jo v etnologiji večinoma opustilzaradi prevladujoče miselnosti, da je pri etnološkem raziskovanju potrebno izhajati iz oddaljenega pogleda opazovalca, ki ne pripada preučevani skupnosti.

V resnici pa je »tujstvo« etnologa pri raziskovanju lahko problem. Kljub temu, da je avtorica doma iz Krasa, je ob začetkih raziskovanja v večini vasi veljala za »prišleka« in sogovorniki so ji razkrili omejene informacije. Ko se je k njim vrnila kasneje, po objavi doktorata, so ji odkrito povedali, da ji naklepno niso povedali skoraj nič. Tudi v Rodiku, kjer raziskuje že več kot 20 let, je o eni od »babi« izvedela šele pred kratkim.

Zaobljuba molka in skrivnosti

Med ključne težave terenskega raziskovanja avtorica šteje zaobljubo molka. Skrivnost ima v etnološkem raziskovanju to posebnost, da ni skrivnost posameznika temveč skrivnost skupnosti, pri čemer skrivnostnost ne velja le za raziskovalca, ampak tudi za določene so-vaščane. Pojavi se tudi vprašanje, kdo ima pravico do skrivnosti skupnosti! Ženske raziskovalke ne morejo do moških skrivnosti in obratno. Zaobljuba molka je v resnici namenjena zaščiti svetosti, pri ljudskem zdravilstvu zaščiti moči delovanja ritualnih besed. Izraža se tudi skoz delitev dostopa do določenih informacij za določene dele skupnosti. Tako je na primer ponekod fantovščina ohranja močan izraz seksualnosti v iniciacijskih ritualih skupnosti rezervirana za fantovsko družbo, na drugi strani pa ženske lahko obiskujejo samo sveta mesta za ženske.

Zato se mora pristop etičnosti v etnologiji odražati v naravnosti, da ljudem pustimo pravico do intimnega znanja in se zavedamo omejitev raziskovanja. Ob raziskovanju ljudske medicine v Istri so se na primer soočili z zavrnitvijo z besedami: »Ko je enkrat izgovorjeno, izgubi svojo moč!« Beseda ima svojo moč in ni za vsakogar.

Staroverci so zato zaradi več razlogov načrtno zamolčevali in povedali le drobce, o obredih pa sploh ničesar. Janez Strgar je na primer Medveščku zatrdil, da o obredih ne bo povedal nič.

Ob raziskovanju verjetij torej naletimo na veliko težav. Avtorica tako kot primer citira Petra Jordana (2003)³¹, ki je raziskoval sveto pokrajino v Sibiriji in naletel na molk: »zaradi dolgega preganjanja, ljudje niso želeli govoriti, sploh pa ne z »outsiderjem«; obiski svetih mest so običajno redki in zato opazovanje še bolj težko. Na vprašanje »zakaj«, je odgovor praviloma: »od vedno se je delalo tako«, kar ponazarja skrivnostnost kot del kulture, ki se jo ne pove »drugim«. Verjetja so intimnosti in zato narekujejo odgovornost raziskovalca, ki vstopa v intimni svet verjetij.

Polizacija raziskovalca je tako ključna. Opazovalci so lahko avtoritativni³². Posebej, če prihajajo iz urbanega okolja v podeželsko pride med raziskovalcem in raziskovanim samodejno do problema različnih pogledov na svet. Avtorica se tu sklicuje na raziskovanje *Claire Laurier*

³¹ Material Culture and Sacred landscape. The Anthropology of the Siberian Khanty.

³² Avtorica se tu sklicuje na Paula Lichtermana (2017), Religion beyond Religion: Vpliv raziskovalca kot avtoritativnega opazovalca.

Decoteau.³³ Pri raziskovanju pripovedi o boleznih in razlagah njihovih vzrokov v Južni Afriki je Decoteau opazila, da so njeni sogovorniki občutili navzočnost svojih prednikov ravno tako, kakor so se zavedali strukturnih neenakosti v neoliberalnem kapitalizmu in kakor so verjeli v sodobno medicino. »Čarovnice« so bile zanje le ena izmed družbenih sil med mnogimi drugimi, ki so delovale nanje. V vsakem primeru so svet videli na nekoliko drugačen način kakor raziskovalka. Če ontologijo razumemo kot stvar perspektive, je ena izmed etnografovih nalog, da se »nauči videti drugače«, in sicer tako, da se sam postavi v sisteme pomena preučevanih ljudi.

Problem je tudi etnocentrizem. Neznane kulture so pri tem definirane kot tisto, kar niso v primerjavi z nami / kar je drugačno in česar ne poznamo organiziramo okoli nam znanih konceptov. Odličen primer je predmet, ki je klasificiran kot glasbeni instrument v muzeju v Parizu (harfa ljudstva Zande), a ima v izvorni kulturi (Zande) drugačen pomen – je predmet ritualnega glasu prednika. V obredih se pokliče glas prednika prek tega predmeta, ki pa so ga zunanji opazovalci klasificirali kot glasbeni instrument.

Antropolog Mattijs van de Port opozarja na problem navzkrižja različnih pogledov na svet, posebej, ko opazovalec lastni pogled postavlja nad pogled opazovanega. V študiji afro-brazilskega verovanja (*candomblé*) se je zavedal omejitev lastnega evrocentričnega prepričanja, da duhovi ne obstajajo. Pokaže omejitve raziskave, ko raziskovalčev pogled na svet vpliva na pridobivanje znanja o »drugem« (npr. staroverci kot »drugi«). Kako naj antropolog raziskuje staroverce, če ne verjame v »nadnaravno«, pri čemer je »nadnaravno« naknadno le Zahodnjaška kategorija³⁴.

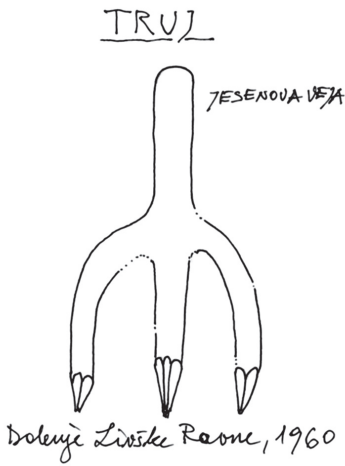
V iskanju »drugosti« bi morali zmanjšati razdaljo med antropologom in preučevanim in opustiti *a priori* superiornost antropološkega znanja in se resnično poigrati z možnostjo resnice in avtoritete »drugih« (staroverci). Torej presoјati kulture ne z večvredne lastne pozicije, kar uspe le malokdo, saj smo vsi del kulture, v kateri smo zrasli.

Navzkrižje pogledov je avtorica zasledila tudi ob terenskem delu v Cavtatu – ob diskusiji z domačim etnologom o povezavi kulturnih krajev

³³ Decoteau, Claire Laurier. 2017. Learning to See Otherwise. *Ethnography* 18 (1): 68-75.

³⁴ Van de Port, Mattijs. 1999. »It Takes a Serb to Know a Serb«: *Uncovering the Roots of Obstinate Otherness*. *Critique of Anthropology* 19 (1): 7-30.

in energijami, geomantijo. Gospodinja v hiši, pri kateri smo raziskovalci živeli, je prinesla nek predmet in prosila, da preverijo »kućnu moć« – kar je bila družinska skrivnost. Tega ne bi povedala, če bi jo kot etnologi vprašali o verovanjih in če bi jo prosili, da prinese kak svet predmet. A ker sta z avtorico prišli »na isti nivo«, ker je bila tudi sama na ravni njenega »načina življenja«, se je odločila sama, in je predmet prinesla.

Podobno je pri starovercih. Govorijo enako o »moćeh« (»tretja, peta moć«). Znanje o »hišnem troćanu« se ohranja kot skrivnost le za naslednika.

Etnolog se seveda vpraša, kje so meje znanosti? Kako interpretirati »kućnu moć« / peto moć itd.? Je to preprosto verjetje?

Van der Port (1993) bi odgovoril, da nekateri pojavi preprosto niso izmerljivi z znanstvenim orodjem.

»Na robu znanosti?« Skeptičnost.

Zakaj so staroverci torej tak tabu za stroko? Večina strokovnjakov – z nekaj izjemami – ostaja skeptičnih, da bi se pred-krščanska verovanja ohranila še v 20. st. kot organiziran sistem in da bi lahko živela vzporedno s krščanstvom do danes.

Večino pričevanj je zaradi zaobljube molka nemogoče preveriti – viri pa so večidel tudi že umrli. Soočamo se tudi z vprašanjem o primerljivosti/ neprimerljivosti? Za nekatere zgodbe (npr. o mesecu ...) in imena (npr. dehnar, nikrmana) obstaja le en zapisovalec. Ni zvočnih in terenskih zapisov, imamo omejeno količino zapisov, ki se jih ne da preveriti, ker so informatorji umrli. Problem je, da staroverstvo ni enoznačno primerljivo z drugimi tradicijami, kar recimo kaže neprimerljivost imena Nikrmana. Medvešček je dobil le parcialne resnice, namenoma mu niso povedali vsega. Nekateri so zavrnilo pričevanja, češ da bo vse uničil. Neformalni voditelj skupnosti je umrl v nenavadnih razmerah. Zato so viri Medveščka veliko ohranili zase in njemu niso razkrili.

Problem je tudi skepsa do sodobnih »starovercev«. Razmahnil se je neopoganizem na osnovi izpričanih staroverskih praks, ki presega že vse meje popularnosti. To popularnost avtorica pripiše tudi sodobnemu iskanju predkrščanskih korenin, identitete. Vendar o teh ritualih, ki se jih ponavlja, vemo zelo malo oziroma nič. Z neo-poganizmom se sooča vsa Evropa. Pri tem prihaja do mešanja »starih« izročil in stališč sodobnih »starovercev«.

Aleksander Panjek je podal hipotezo o »vzporedni resničnosti«³⁵ v času v zgodnjega novega veka (16–17. stoletje). Odnos do zemlje in percepcija sveta kmetov se ni stikala s pravnim sistemom gospode. Kmetje so imeli poseben odnos do obdelanega sveta, skupne zemlje in uprave, ki se ni ujema z odnosom fevdalne zemljiške gospode.

Primerljost starovercev in drugih tradicij

Primer Babe

Staroverstvo avtorica poskuša umestiti v širši in primerljivi kontekst na primeru obstoja Babe in pri tem našteje vrsto primerov. Čaščenje Babe pri nas najbolj vidno zasledimo pri Babji jami kot glavnem svetišču starovercev (Skrtnar, Medvešček 2016: 83). Pri gradnji železnice (1902) so razbili skalo Škurblo pri Babji jami in prišlo je do razvrednotenja posvečenega mesta – Babja jama skupaj s Kotlekom pod Pršem in Škurblo je namreč tvorila najpomembnejši tročan tega območja, na katerega so se navezovali vsi ostali tročani³⁶. Babja jama pri Vogerščku je prav tako med glavnimi svetišči z značilnimi priprošnjami za rodovitnost. Podobno kot pri Babji jami je tu prisotna kačja glava, bela kača, zdravilni kamni in umeščenost v glavni tročan. Divja jama/Babja jama pod Vrtačami ima tudi namembnost in sicer priprosnje za dobro žitno letino itd. (Medvešček, *ibid*). Da je Črna Baba ob Soči ostala črna, so jo 3x letno zdrgnili z orehovimi lupinami. Po njej so napovedovali letino in ji nosili darove.

Babo lahko interpretiramo s proto-slovansko Mokoš »moker«, »vlažen«; baba je praviloma mokra, blatna, šmrkava. Toponim Baba je pogosto ob toponimih z moškimi slovanskimi božanstvi Peruna in Velesa.

³⁵ Aleksander Panjek 2015, 2016.

³⁶ Medvešček 2015: 41.

Dodatne primere najdemo v Prilepu/Makedonia: Baba, Mukoš, Pali Baba, Besna Baba, Perunike, Treskavec. V Italiji in Franciji podobno so podobno poznali podobno bitje babi, *La vecchia*. Toponimi enačijo dele Babinega telesa z elementi gora/krajine (Babin nos, Babino koleno, glava, kolk, popek ipd., Babji zob na Bledu). Personifikacija zemlje je tudi v ruski folklori: mati vlažna zemlja. Tudi v izročilu Krasa in Ligurije v severni Italiji, kot je sledeče, »in pole je pal /padel/ na nus! Da si bješü /poljubil/ babu,« oz. v Liguriji zadnjico *La vecchia*, »te stare«. Otrok, ki pade na tla poljubi zadnjico Babe. Torej baba in njej sorodni romaski liki starke ne morejo biti drugega kot zemlja sama.

Je lahko baba enačena z Nikrmano? Iz nekaterih zgodovinskih virov izvemo, da imena bogov niso smeli izgovarjati neposvečeni. Torej je mogoče, da so ime Nikrmana v resnici uporabljali za ime božanstva, čigar ime se ni izgovarjalo (v določenem družbenem okolju?). Medveščkov vir Tone Javor pravi: »Morda je zate res ženska. Toda zame je ena od oblik Nikrmane. To lahko rečem, ker sem jih videl že veliko.« Na vprašanje, ali je ženskega spola, Tone Javor odgovori: »Verjetno, saj ji rečejo tudi Velika dobra mati, eni pa kar Velika Baba (Medvešček 2015, 114).«

Tročani / sveti trikotniki

Staroverci so si zagotavljali blagostanje prek mrež tročanov. Janez Strgar pravi: »Tročan je navidezna povezava treh točk v trikotniku. Povedano po domače je to verovanje v trojnost. Vse nevidne sile, ki so v tročanu potekale od ene do druge točke, pa so blagodejno vplivale na človeka, živali in rastline. Točka, ki povezuje dva ali več tročanov, pa je imela tudi čarno moč (Medvešček 2015: 41). »Po dehnarjevem mnenju tvori jo zemeljski tročan voda, ogenj in zemlja. Nebeškega pa sonce, luna in zvezda. (Medvešček 2015: 114).«

Hierarhija različnih mest

Prostor so nekoč oblikovali tako, da so začeli z definicijo glavne točke, na katero so nato vezali druge vaške tročane (Pleterski 2015). »Začetek poselitve se po ustnem izročilu navezuje na vzpetino Žarnik, kamor naj bi v davnini ob sončnem zahodu priletel žarni kamen. Žar kamen, kot so ga poimenovali, so vzdali v prvo ognjišče. Imele so ga vse hiše, in v ognjišču je bil delček tistega kamna. Častili pa so tudi vzpetino Žarnik, kjer je stal

kamniti matjar, od katerega so bili speljani vsi tročani na tem prostoru. Druga, še pomembnejša značilnost pa je, da je bila vsaka hiša že pri temelju načrtovana tako, da so zapriseženi določili njen glavni tročan, ki se je z enim krakom povezoval z matjarom na Žarniku, medtem, ko sta bila druga dva na bodoči hiši /.../ (Medvešček 2015: 130–1).«

Tročan stoji kot globlja interpretacija za to, kar so že veliko let pred tem odkrivali slovenski in hrvaški raziskovalci v okviru študija slovan-ske mitologije ter take strukture v krajini imenovali sveti trikotniki. Prav tako gre za trikotne strukture v prostoru, ki med seboj povezujejo tri sveta mesta (pogosto pod kotom cca. 23 stopinj) različnih lastnosti, npr. voda, zemlja, ogenj (Pleterski 1996; 2014; 2015a; Belaj 2006; Belaj, V., Belaj, J. 2014).

Življenjska energija je trojstvo, ki ga sestavlja ogenj, voda in zemlja. Ljudje so s to mitično zgodbo urejali (torej »spravili v red«) in upravljali svoje življenjske prostore, s čimer je bila zgodba tudi materializirana – v obliki mitskih krajin (Pleterski 2014).

Žensko božanstvo je povezano z vodo: kraji ob potokih in studencih, so posvečeni Mariji, Coroni in v Dejlovškem primeru Iliji. Vedno so pod nebeškim moškim bogom. Ob vodi so lahko sveta drevesa, enkrat je to lipa, drugič hrast.

Moško zemeljsko božanstvo: kraji, ki so spodaj. Posvečeni so Juriju, Wolfgangu, Parožu, Devi. V krščanski preobleki je to hudič, zlodej. Ima podobo kače, simbol Velesa. Moško nebeško božanstvo: njegovo mesto je vedno zgoraj. Povezano s Perunom (Pleterski 1996). Zaznavamo torej pogoste mreže trikotnikov kot del načrtovanja svetega prostora.

»V drugem primeru je bila izhodiščna točka postavljena umetno po izbiri domačega dehnarja. Na kresni dan je s palicami (Laburnum) poiskal glavno točko. Ko je začutil 'praskanje' v rokah, se je ustavil in zabil kol v zemljo. S pomočjo njegove sence sledečega dne je postavil tri točke, ki jih je označil s palicami breze. Eno od teh točk je določil kot vaški temenik in tam je zakopal kamen z znakom tročana. Na temenik su bili vezani vsi hišni tročani v vasi. (Pleterski 2015: 28; Medvešček 2015: 467).«

»Da bi tročan deloval, pa ni bilo dovolj le, da si vedel za skrivnostni tretji kamen, ker se je hišni tročan moral navezovati še na ostale tročane v vasi, saj so bili vsi povezani v verigi drugih, ki se je končala ali pa začela v temeniku (Medvešček 2015: 466).«

Pleterski (2014) je podobno načrtovanje prostora v arheološkem raziskovanju opisal na številnih primerih opazovanih prostorskih

pojavn v srednji in vzhodni Evropi. Povsod po svetu raziskovalci opazujejodoločena pravila urejanje prostora na osnovi usmeritve na nebesna telesa, kar raziskuje arheoastornomija. Za velike civilizacije je tovrstno urejanje prostora dokazano, recimo v Egiptu na se na hieroglifnih napisih celo omenja ritual »raztezanja vrvi« – postavljanja astronomske referenčne linije ob postavitvi templja idr. (Krupp 1994).

Moč

Pri starovercih v kontekstu urejanja prostora pogosto govorimo o »močeh«, peti moči, zdravilni moči in celo o prebujanju tročanov. Primerljive indice je avtorica pridobila ob raziskovanju v Cavtatu.

Posebno vlogo pri tem igra Matjar, ki »je naravna pokončna skala ali kamen, in ima kot tak svojo moč, zato so ga staroverci častili na poseben način. V kolikor se nahaja v eni od treh točk tročana, ima še tretjo moč, ki seva v prostor, ki ga omejuje (Medvešček 2015: 48).« Medvešček je pridobil pričevanja o tem, da sta med Matajurjem, Visoko glavo, Lučavčevo glavo in Glavo vzhodno od Matajurja dva tročana, v katerih se pretaka zdravilna peta moč (Medvešček 2015: 172). Točka, ki povezuje dva ali več tročanov, pa je imela tudi čarno moč (Medvešček 2015: 41). Dehnar je po prvi svetovni vojni »sklenil obuditi vse tročane in jih očistiti vse tiste nesnage. /.../ tročani so ponovno vzpostavili ravnovesje v tem in širšem prostoru.«

V Cavtatu na južni Jadranski obali je avtorica naletela na možnjo predmetov, ki naj bi varovali hišo in je veljala za hišno skrivnost (podobno je pri starovercih znanje o hišnem tročanu skrivnost). Starejša lastnica je to imenovala »kučna moč«, hišna moč. Zdi se, da je znanje o »močeh« bilo razširjeno, le da so verjetno to bila najbolj skrivna, intimna znanja, ki očitno niso prišla do etnografskih zapisov.

Zdravilstvo

Avtorica kot primer pokaže Šuplji kamen v Strezovci v Makedoniji z značilno pripovedjo, da so ženske se morale splaziti skozi, da so postale rodne (Pleterski 2016).

Pri starovercih je podobno, kot kažejo sledeče izročila. »Okoli hrastovega debla /.../ postavljeni za pest debeli prodniki različnih barv, ki naj bi jih nabirali okoli Babje jame. /.../. Tisti, ki so pripadali temu

verovanju, so od časa do časa prinesli od doma prodnik, ki se je, kot so rekli, tako izpraznil, da ni več deloval in so ga zato na Dobožovju zamenjali z drugim, ki je imel veliko moč ali varjo, ki mu ga je dajala kačja glava s pomočjo Belina in hrasta. Kamen jim je potem pomagal pri zdravju, plodnosti in nešteti drugih rečeh. Tak prodnik so hranili ob ognjišču, na napi ali v zidni niši (Medvešček 2015: 316).«

V širšem ljudskem izročilu po Balkanu je prav tako poznana ljudska medicina zdravljenja s kamni, sploh kamni z luknjo (Furlanija) in prav tako naj bi tudi kamni v staroverskem izročilu imeli zdravilne, čarne moči (Npr. Medvešček 2015: 43, 316 itd.).

Avtorica zaključí, da staroversko izročilo v Posočju torej le ni tako zelo posebno, izjemno, saj je veliko primerjalnega gradiva, ki pa narekuje dodatne raziskave. V gradivu je ohranjenega veliko tega, kar je morda drugod le nakazano (npr. če trikotnike v krajini razlagamo z razpoložljivim znanjem o tročanu, ti dobijo večji smisel in pomen). Problem etnografskega raziskovanja ostaja predvsem v obstoju intimnih skrivnosti. Potrebna je previdnost zaradi zavajanj, dodatkov in molka (npr. starovercev), pri tistem, kar ni za ušesa »tujcev«, »neposvečenih«.

Avtorica sklene z vabilom v mitski park Rodik, ki bo odprt za javnost v drugi polovici leta 2020.